

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser. 1330

Title: *Kala madhava*

1330

1330

McComplish

C			: Title
: Kal	→ 10/1/21	Madhu	: Author
:	:	Whe	: Editor
:	:		: Year, Vols.
Sk	:	:	: Publisher
1330	:	Pages 164	: Remarks

अयनस्य विभागे न विनियोगमाह उपरति माह तैत्तिरीयस्य देवता प्रतिष्ठायां दक्षिणायनं ग्राह्यं शिवं विनायकादिषु त्रयाणं ग्राह्यं, ऋतूनां विभागे
न विनियोगमाह वसन्तादीति चैत्रवैशाखमासां द्वावसन्तर्गः। मीनमेषवृषभमासौ वासौः एवं ग्रीष्मादिषु दृष्टव्यं वसन्ते वसन्ता ग्राह्य
लाग्रीनादधीतेत्यादिप्रसिद्धं वसन्तादिषु क्रमेण षष्ठादेवता मूत्रेऽनां पूजादिदर्शिता मासानां विभागं विनियोगं वाह मासांस्तीति स्पष्टं

उग्रैर्कर्मणि शान्ते वस्तोऽयने दक्षिणे त्तरे १२

श्रीगणेशायनमः उपोद्घात इति प्रथमोऽवस्थायां नित्यकालशब्दवाच्यः कश्चिदर्थो नास्तीति पूर्वपक्षीत्युक्त्येव शेषिकादिभ्यस्तत्संबन्धमाधितं
॥ द्वितीयोऽवस्थायां नित्यकालस्य ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धत्वादनित्यकालमात्रं कर्मगत्वाकारेण तत्प्रसिद्धिभावाच्चिरेण्यत्वं दर्शितं ॥

श्रीगणेशायनमः वागीशाहं सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे यन्नत्वा कृतकृत्यास्युः तन्नमामि गजाननं १ आरण्यायामा
धवाचोर्ध्वमन्पाराशरानथ तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः २ यामूढानामिहतनुभूतां जाड्यतीर्थमेकं वि
द्यातीर्थं प्रकृतिविमलं सद्भिर्वैकोदयानां सर्वेषां तु प्रथमसुखदं भास्तीतीर्थमाद्रुस्ततावन्निमलमनसो निर्णयेशक्तिरस्ति ३
अर्थानुक्रम्यते श्लोके रसिलो निर्णिनीषतः तावैतवानुतिष्ठसुत्रिः संदेहः प्रवर्ततां ४ ततो मीमांसुर्विन्नस्य समाधानाय तत्पुनः
विवर्णयथान्यायं भुतिं स्मृतिवोचलात् ५ पंचप्रकारगान्यात्रिनेषु उपोद्घातवत्त्वैरे प्रतिपदिष्टतिथयानसत्रादिरि
तिक्रमः ६ उपोद्घातकालसंबन्धतश्च निर्णययोग्यता ईश्वरो नित्यकालात्मा वितनीयः सकर्मसु ७ अन्यकालेषु मु
स्यत्वमुक्तमेतच्चतुष्टयं इति प्रथमं प्रकरणं

तृतीये कर्मणामुपक्रमोपसंहरयोश्चित्तीयत्वेन नित्यकालस्य कर्मगत्वं दर्शितं चतुर्थे अन्यस्य कालस्य स्वरूपतया संवत्सरे मुख्यः निमेषाद्यामं
चंतराद्याश्च संवत्सराश्च यत्वा दुपसर्जनभूता इत्युक्तं ७ ७ इति माधवीये कालनिर्णये उपोद्घातप्रथमम् ७ ७ ७ ७

द्वितीयप्रकरणप्रतिपाद्यं पंचविधमनुकामति अष्टेति तेषु संवत्सरस्यांतरविभागंतद्विनियोगं दर्शयति अष्टः पंचविध इति वाङ्मयः सावनो नाश
वाहस्पत्ये अथर्वपंचविधः संवत्सरः तिलव्रतं भाविष्यत्पुराणोपदितं तिलकादीत्यादिशब्देनानंतव्रतं विवक्षितं व्रतादावित्यादिशब्देन निरुद्धपुबंधः
सुजन्मावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितं आदिशब्दग्राह्यं व्रतकांडे दर्शितं गोसंत्रंगोवावाणतस्त्रमासतेत्यादिब्राह्मणे समान्तातं आदिशब्देनोत्सर्गि
णमयनं ग्राह्येति विद्यातीर्थनामनमाचार्यप्रसादधितुं आथर्वणिकैः संवत्सरसेवासमान्तातं आदिशब्देनारुणकेतुकवयानांगोत्रपवणस्नानादिब्र

अहायेनैतुमासधपक्षः प्रकरणान्तरे ८ अष्टः पंचविधश्चांडो व्रतादौ तिलकादिके सुजन्मादिब्रते सौरांगोसत्रादिषु सावनः ९
त्रयोप्याचार्यसेवादौ विकल्पतोचिञ्छया प्राप्नुयितुमाश्रयावाहस्पत्योधिपत्सरः १० वाङ्मयां प्रभवोदीनां पंचकेपंचकेयुगे
संपरीदन्तिदित्येतच्च प्रवृत्तवत्सराः ११ तिलायचोवत्त्रयान्येतरजतंदीयतेवतु

तं ग्राह्येते नासत्रो ज्योतिःशास्त्रोपयुज्यते अधिकमासवदधिकसंवत्सरस्येव तत्प्रतिष्ठादौ वर्जनीयतया तत्संवत्सरनिर्णये वाहस्पत्यो
पयुक्तः वाङ्मयसंवत्सरस्यांतरविभागंतद्विनियोगं वाहवाङ्मयाणामिति प्रभवः संवत्सरः विभवः परिवत्सरः शुक्रः इदावत्सरः प्रमोदो
नुवत्सरः प्रजापतिरिद्वत्सरः तदेतत्पंचकेयुगं तत्र क्रमेणातिलादीदिदयं धान्यशब्देन तिलयवद्यतिरिक्तं ब्रीह्यादिविवक्षितं ७

३३ वी
४२५

अयनस्य विभागो न विनियोगमाह उग्रं इति मासैस्ते स्वाद्युग्देवता प्रतिष्ठायां दक्षिणायनं ग्राह्यं शिवविनायकादिषु तत्राण्यं ग्राह्यं क
तृतीयविभागो न विनियोगमाह वसंतादीति वैवशेषमासौ वांद्रो वसंतर्तुः मीनमेघघृषमासौ वासोरः एवं ग्रीष्मादिषु दृष्ट्यं वसंते
ब्राह्मणग्रीनादधीतस्यादिप्रसिद्धं वसंतादिषु क्रमेण पक्षां देवता मूर्त्तानां पूज्या वि — दर्शिता मासानां विभागं विनियोगं वाह मासा

उग्रकर्मणि शीते वस्तोऽधेन दक्षिणे तरे १२ वसंतादृत गोर्ध्ववांद्रो मासौ श्रवांडकाः वैत्राद्या अथ मीनाद्यामेघाद्या
वा विवस्वतः १३ तेषां धानादयस्तद्वत्संस्मृतिव्रतपूजनं मासास्तु सावनं श्रवणं मासौ वांद्रो नाक्षत्र इत्यमी १४
दर्शितः पूर्णिमां तो वावांद्रो मासौ विप्रवेश्ययोः सौराग्रजः सावनस्तु यज्ञज्योतिषिके परः ५५० माघादिमासैर्मेघेषु
तिलदानादयः स्मृताः वांद्रो धिमासोऽसंक्रांतः सांतस्मै वतिवा तरे १६ असंक्रांतावेकवर्षहो वत्संसर्प आदिमः क्षय

मासादि संक्रांतः सवाहस्यति संक्रांतः १७
मिति स्पष्टार्थः वाद्रमासैकं विद्विषे माह वांद्रं इति संक्रांतिरहितो मासो द्वादशमासः सवाहस्यति वयवभ्यः संक्रांतियुते भ्यवैत्रादिद्वादशमासेभ्यः कतिरि
कृत्वा दधिक इत्युच्यते सवसंक्रांतियुको त्रमासांतर्भावा त्रमासाश्च वदन्त्यः यदेकस्मिन् वर्षे द्वादश संक्रांतौ मासौ स्यातां तदा तयोर्म
यज्जतर एवाधिमासः पूर्वस्तु संक्रांतिरहितोपि नाधिमासः किंतु संपर्प इत्युच्यते यदा द्विसंक्रांतियुतो मासः कतिरेत्यात्र दसौ सयमास इति अह
स्यतिरिति शास्त्रेषु च यद्विद्यते ॥२॥

सप्तर्षीहस्पतिरधिमास इत्येते त्रयोपि ज्योतिः शास्त्रनिरूपिते मन्त्राहोदौ वर्जनीयाः श्रौतस्मार्तकर्मसु संसर्पः शुद्धः तथैवाहस्पतिरपि अधिकमासेतु श्रौतस्मा
तविषयस्यैव नीयस्य बहुलत्वात् तद्विवेकः पृथक् प्रतिज्ञायते तत्र वर्ज्यविनिक्तिः काव्यारंभमिति अनंतव्रतलक्ष्मीव्रतादिकं काम्यं कवितु काम्यस्या
पिसमाप्तिमंगीकरोति आरम्भमिति द्वादशनिदिनसाध्यं प्राजापत्यकृच्छ्रं त्रिंशद्दिनसाध्यं वांद्रायणं तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणां द्विरात्रा
दीनामहीनानां वशास्त्राकादिकसंख्यातस्याश्रौलंघयितुमशक्यत्वात् कृच्छ्रादिसमाप्तिरावश्यकी आरंभसमाप्तिवदनुष्ठानेनैव वर्जनीयमि

वयस्याज्याविवाहोदौ संसर्प इत्यनी उभौ शुद्धे श्रौते तथा स्मार्ते मलमासो विविद्यते १८ काव्यारंभं तत्समाप्तिं मलमासो विवर्ज
येत् आरम्भं मलमासात् प्राकृत्य वांद्रादिकं तु यत् १९ तत्समाध्यं समनस्य मासस्यानतिलंघनात् आरंभस्य समाप्ते च मध्ये
स्यान्नेन लिप्तुवः २० प्रव्रतमखिलं काम्यं तदानुष्ठेयमेव तत् कारीर्यादितुयत्काम्यं तस्यारंभसमाप्येने २१ कार्यका
लविलंबस्य प्रतीक्षाया अप्रसंभवात्

स्याशंकाह आरंभस्येति अतएव शिष्टाः आरणादिषु धिमासेषु पिवातुमास्यव्रतान्यनुष्ठेयं इति यथाविषयविशेषे मलमासे समाप्तिरनुष्ठान
वाभ्युपयेने तथा आरंभोक्किदभ्युपयदस्याह कारीर्यादिविहितः कारीर्यादिविहितो यजेतेति कारीरी विहिता अपदिशब्देन ग्रहयस्तं विहितं
विहितारसोऽपि गृह्यते तत्र यदि मलमासमपनेतुं कालविलंबः प्रतीक्ष्यते तदा सस्यानिशुष्येयुः ग्रहयस्तं च प्रियेत गमः ७ ७

मा० वी
॥३॥

काम्यकर्मस्वित्त्वकर्मस्वपिरर्जवर्जविभागदर्शयति अन्येति प्रतिदिनं सायं प्रातः कालयौ विहितस्याग्निहोत्रस्याकरणे प्रत्यवायादनन्यगतिकत्वं आदि
शब्देन दर्शयित्वा सोमयागस्य तु वसंतर्तौ विहितस्य शुद्धमासे पिकर्तुं शक्यत्वात् गत्यंतरयुतत्वं आदिशब्देन शुद्धमासे पिकर्तुं शक्यत्वात् गत्यंतरयुतत्वं
पशुबंधागृह्यते नित्यकर्मन्यायं नैमित्तिकेऽप्यतिदर्शयति अगतीति मलमासे प्राप्तास्य ग्रहणस्नानस्य शुद्धमासे संपादयितुं शक्यत्वात् गत्यंतरयुतत्वं
प्रत्यादिकस्य वैश्वानरद्वादशकपालं निर्वपत्युत्प्रेक्षा इति विहिता जातातिष्ठः तस्याश्च शुद्धमासे कर्तुं शक्यत्वात् गत्यंतरयुतत्वं प्रत्यादिकस्य मरणविशेषमुपपत्ति

अनन्यगतिकं नित्यमग्निहोत्रादिनत्यजेत् २२ गत्यंतरयुतं नित्यं सोमयागादि वर्जयेत् अगतिग्रहणस्नानं ज्ञातेऽपि गति संयुता २३
द्वयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्थानित्यवमता शुद्धमास मृतानां तु मलने प्रथमादिकं २४ मलमास मृतानां तु मलने स्यादादिकांतरं दैव
मुख्यमुकुपशः कलः पित्र्ये विशिष्यते २५ इति द्वितीयं प्रकरणं २६ तृतीयं प्रकरणं वर्णितं प्रतिपत्तिरिति प्रतिपत्तामा विज्ञेया तदं
स्य प्रथमा कला २६ मुकुपशः विवेकः कलः सविनिसेत

व्यवस्थावर्ज्यवस्था दर्शयति शुद्धेति मलमास रहिते संवत्सरे वैशाख मृतस्य यद्युपरितन संवत्सरे अधिकैव शस्त्रे प्रथमादिकं प्राप्नुयात् तदा कर्तव्यं अ
धिकैव शस्त्रे मृतस्य तु प्रथमं प्रत्यादिकं सर्वथानाधिकमासे प्राप्नोति प्रत्यादिकांतरं तु यदा कदा विदधिकमासे प्राप्नोति तदा तत्कर्तव्यं उभ
योरपि न शुद्धमासे प्रत्यादिकं कार्यमास विषये कर्तव्यं परिसमाप्य पक्षयोर्विनिर्गमाद्देव इति स्पष्टार्थः इति द्वितीयं प्रकरणं प्रकर
णान्तरमतिपाद्यमर्थसंग्रहं कृत्वा तृतीयेति प्राथम्यवर्तिनं प्रतिपद्यति इति विविशेषवर्तयितुं प्रवृत्तिनिमित्तविशेषमाह प्रतिपदि २७

॥३॥

विद्याया एव त्रिंशोर्नैत्यत्वं दर्शयितुं तिथिं विभजते शुद्धेति सूर्योदयमारभ्य सूर्यास्तमपर्यांतः कालो हस्तिरुच्यते तस्मिन्नहनि पूर्वया तिथ्या प्रमाणात् सा संज्ञ
या उत्तरया वहितीया संज्ञया तिथ्या हीना प्रतिपद्विद्युच्यते कदाचि सूर्योदयादूर्ध्वं विमुहूर्तया मावास्या संयुता भवति कदाचि सूर्योस्तमयादवक्रिमुह
र्तया द्वितीयया संयुज्यते तादृशी द्विविधापि प्रतिपदि द्वेत्युच्यते मुहूर्तत्रितया च नाना मावास्या द्वितीया वा प्रतिपदं वेदुं त शक्नोति यथा वैधिक्यो र
मावास्या द्वितीययोस्त्रिमुहूर्तत्वं नियमस्तथा वेध्यायाः प्रतिपदोपि त्रिमुहूर्तत्वं नियतमित्याह वेध्यापीति अस्तमयादवक्रिमुहूर्तत्रयसंयु

शुद्धाविदा तथा शुद्धाहीना तिथ्या न्ययाहनि २७ उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्तकैः सायंतत्तरपातद्वयं नया
तुन विध्यते २८ वेध्यापि त्रिमुहूर्तैर्वनन्यूनो वेधमर्हति शुद्धायां नास्ति संदेहो देवपित्र्येव कर्मणि २९ उपवासश्चै
कमकं नक्तं वार्यावितं व्रतं दानं वषट्कारं देवं क्रमादत्र विविच्यते ३० एकादशं पार्वणं वपि चंद्रविधमयीति ३१

ता प्रतिपदमावास्या वेदुं योग्या उदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तं प्रतिपद्वितीयया वेदुं योग्या मुहूर्तत्रया हिता तु पूर्वया परया वा तिथ्या वेदुं योग्या न भवति य
था कयोऽपि शुद्धिं शुद्धयोर्मध्ये शुद्धाया निर्णयत्वं वारयति शुद्धाया मिति एवं सति देवपित्र्यविषये विद्याया एव निर्णयत्वं परिशिष्यते
तत्र वैश्यमाणा निर्णये बुद्धिसमाधानाय देवपित्र्यं विभज्यानुकामति उपवासश्चेति ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०

भा०वी०

॥५॥

तत्रोपवासे प्रतिपदे निर्णयमाह भुकूपस इति भुकूपस प्रतिपदेऽभावा स्याद्विद्यायाः सायाङ्क व्याप्तिरवश्यभावि सायादिसायाङ्कादवगिपराङ्केपि
कियति विद्येत तदा प्रशस्ता भवति तत्र सायाङ्कापराङ्कादयोर्विवक्षितमर्थविशेषमवगमयितुं स्वाभिमतमङ्कोविभागमाह प्रातरिति पू
र्वोपराङ्कश्रेढावेवाङ्कोभागावित्येके प्रातर्मध्याङ्कसायाङ्काश्चोभागादित्यरे प्रातर्मध्याङ्कसायाङ्कापराङ्काश्च इत्यन्ये भुङ्क्तेभ्यो न प
वदेशातिकेचित् तस्मैव त्वारः पक्षाः श्रोतस्मात्तर्कमनुष्ठानविषयन भवति तस्मात्प्रातःसंगवमध्याङ्कापराङ्कसायाङ्कः पञ्चाविभागानुष्टा

भुकूपसोदर्शविदाकलविदाद्वितीयया ३१ उपोष्या प्रतिपद्युक्ते मुख्या स्यादापराङ्का कीतदभावे तु सायाङ्क व्यापिनी परिगृह्य
ता ३२ प्रातःसंगवमध्याङ्कापराङ्काः सायमित्येसो तत्राहः पञ्चाविभागो मुख्याद्विद्यादिभागतः ३३ अमावसिप्राति
पदाः संकल्प्य प्रातरिष्यते तिथिं स्त्रियामतोर्वाक्येतिथ्यंते पारणं भवेत् ३४ वात्युत्सवं पूर्वद्यु रूपवासंवेदावेरेत् ॐ

न मुख्याः अमावास्या विद्यायां प्रतिपद्युपवासे संकल्पस्य कालमाह अमावस्यी पूर्वविद्धामुपोषितस्य परेद्युः पारणं व्यवस्था माह तिथि
रिति यदा प्रतिपत्तिथिः प्रहरत्रयादवगमेव समाप्यते तदा तिथ्यंते पारणं यामत्रयाद्धर्ममनुष्ठेत्तौ प्रातेरेव पारणमिति युवस्ते उपवा ॥५॥
संविहितं तिथिनिर्णयं भुकूपस प्रतिपदिविहिते बल्युवचति अपराङ्कसंयुता मुख्या तदभावे सायाङ्क व्यापिनी ग्राह्येत्यर्थः ॐ १ १